

<https://doi.org/10.62837/2026.4.222>

UOT 81.111.
ORCID ID kodu: 0000-0002-7770-8846
ƏLİYEVƏ RƏNƏ CAMAL QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: renaaliyevaa5@gmail.com
Tel.: +994 50 325 72 76

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İDIOMLARIN DİLÇİLİK BAXIMINDAN TƏHLİLİ

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələr, onun tarixi inkişaf mərhələləri, o cümlədən frazeoloji vahidlərin müxtəlif növləri müzakirə olunur.

Nəzərinizə çatdırırıq ki, bu xüsusi elmi araşdırma Azərbaycan və ingilis dillərinin xüsusiyyətlərini öyrənən auditoriya üçün nəzərdə tutulduğu üçün tipoloji və praktik baxımdan aktualdır.

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmələr, dil, söz birləşməsi, nitq, sərbəst məna.*

Giriş

"Kitabi Dədə Qorqud" dastanının dili göstərir ki, bu növ mürəkkəb feil yaratmaq ənənəsi sonralar da X-XIV əsrlərdə davam etmiş, belə sözyaranma (tərkib yolu ilə) üsulundan geniş surətdə istifadə edilmişdir. 1) "isim+köməkçi feil"-dən olanlar: "ad qoysun, həsəd elədilər, qurban kəs, qoç qırdırdı, fikir eləmək, otağa qondurun (oturun), otaq qurdurmuşdu (tikdirmişdi); 2) "feil + feil"-iki müstəqil mənalı feil birləşməsindən yaranan mürəkkəb feillər aşağıdakılardır: "unudurdu" (cəld), dursun getsin, üstünə sürdü gəldi, salır gedər; ərin sözünü qulağına qoymaz (eşitməz). Türk dillərinin ilk təşəkkül mərhələsini əks etdirən abidələrdə mürəkkəb feilin əsas aparıcı komponenti kimi çıxış edən köməkçi feillərin miqdarı olduqca az və məhdud idi. Bunlardan çox işlənən "ər, bol" sonralar müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalmış və zamanımıza "er" idi, "bol" isə "ol" şəklində gəlib çıxmışdır.

Məsələn: "Günlərdən son, gecələrdən sol yığit boldu". – günlər, gecələr keçdi, igid oldu. Beləliklə, dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərində tərkibi feillərin yaranma və inkişafını aydınlaşdırmaq üçün qədim yazılı abidələrin mətnlərini, eləcə də bu haqda yazılan elmi, bədii və tədqiqi dilçilik ədəbiyyatını nəzərdən keçirib aşağıdakı nəticələri çıxara bildik:

1. Yaranma tarixi etibarilə mürəkkəb feillər türk dillərinin ən qədim mənzərəsini əks etdirən runik yazılarında, yəni Orxan-Yenisey abidələrinin dilində öz əksini tapanlardır.

2. Bu abidələr dini məzmunundan uaq olub, tərcümə yolu ilə yaranan ədəbiyyatın dili deyildir. Onlar V-VIII əsrlərdə türk dillərinin ilkin mənzərəsini əks

etdirib, hər hansı bir başqa dilin təsirinə məruz qalmadığına görə daha etibarlı və düzgün mənbə sayılır. Belə ki, Gültəkin abidəsinin həm kiçik, həm də böyük mətnində tərkibi feillərin sayı olduqca məhduddur. Xüsusilə "isim+köməkçi feil" tipli tərkibi feillərin sayı olduqca azdır. Buda onunla izah olunur ki, həmin abidlərdə köməkçi feil rolunda çıxış edən sözlər olduqca məhdud idi.

Əsas mətn

Qeyd etmək lazımdır ki, leksik vahidlərin hamısı eyni bir yolla əmələ gəlmir. Bu təkcə feillərdə deyil, başqa nitq hissələrində də belədir, **məsələn**: "dəvədabanı, quşəppəyi, itburnu" kimi mürəkkəb isimlərlə "nənəqızı, Həsənoğlu" kimi mürəkkəb isimlərin əmələ gəlmə yolları müxtəlifdir, yəni birincilərdə tərkib hissələrdə məcazlılıq var, ikincilərdə isə hər iki söz və öz müstəqil mənasında işlənmişdir. Deməli, mürəkkəb nitq hissələrinin əmələgəlmə üsul qaydalarını məhdudlaşdırmaq olmaz. Mürəkkəb feillər sərbəst söz birləşmələrinin mənasının dəyişməsi nəticəsində də əmələ gələ bilər.

Bəzi dilçilər frazeoloji tipli feilləri leksikləşmiş ifadələr adlandırdıqdan sonra qeyd edirlər ki, "Bu quruluşlu ifadələr sintaktik birləşmələr olub, xüsusi vəziyyətə malikdir". Tədqiqatçılar mürəkkəb sözlə frazeoloji vahidlər arasında əsaslardan biri feilin bacarıq formasıdır. Bir çox əsərlərdə bunlar feil kimi izah edilir. Bu cür birləşmələrdə "bilmək" feili öz lüğəvi mənasını itirib "bacarıq" mənası-subyektin işi görmək qabiliyyətinə malik olmasını göstərir. **Məsələn**: "yazmaq, kömək etmək" feilləri ilə "yaza bilmək, kömək edə bilmək" arasında ancaq qrammatik fərq mövcuddur. Odur ki, "/a/ə" şəkilçisi feil "bil-(mək)" feilindən bacarıq birləşmələr leksik vahid olmayıb, feilin getmiş, gedəcək" və "ol-(maq)" feilindən ibarət birləşmələrə də müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmışdır. Bir çox əsərlərdə bu birləşmələr mürəkkəb feil hesab edilir. Başqa qrup türkoloqlar isə bunları "perifrastik-təsviri formalar" adlandırırlar.

Müasir dilçilikdə frazeologiya iki mənada işlənir: 1) müəyyən bir dildəki frazeoloji vahidlərin hamısı; 2) dilçilik elmində belə vahidlərdən bəhs edən fənnin adı. Frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində feillər xüsusi rol oynayır. Belə ki, dilimizdəki frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti feillərin iştirakı ilə yaranır. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələrin çoxu feillə düzəlir. **Məsələn**: "göz qoymaq, üz vurmaq, boş-boğazlıq etmək, dil tökmək, söhbətə tutmaq", ingilis dilində: "to talk to the wind, to waste one's breath, to call a spade a spade". Müasir ingilis dilində tərkibi feillər işləndiyi zərflərlə birlikdə feilin mənasını dəyişir. Beləki, elə tərkibi feillər də vardır ki, onların tərkibindəki komponent həmin mənanı vermir. **Məsələn**: "to give up-bitirmək", dayandırmaq, "to bring up-tərbiyə etmək", "to do away-ləğv etmək".

Elə tərkibi feillər vardır ki, onların tərkibindəki komponent öz əsas mənasını saxlayır. **Məsələn**: "to stand up, to come in to go out, to put on". Qeyd etmək lazımdır ki, tərkibi feillər frazeoloji janrdə da yarana bilər.

Frazeologiya cəmiyyətə xas olan həyat tərzini və düşüncə tərzini əks etdirir. Hər bir xalqın nitqindəki adət-ənənələr, assosiativlik, düşüncə obrazlarının xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Frazeoloji vahidlər və frazeoloji sistemin mövcudluğu baxımından İngilis dili ən zəngin dillərdən biridir. Böyük Britaniyada baş verən bütün hadisələr: siyasi həyat, idman, mədəni tədbirlər, gündəlik həyat frazeologiyada öz əksini tapmışdır.

İngilis dilində idiomlar insan fəaliyyətinin müxtəlif növləri ilə əlaqələndirilir. **Məsələn:** dənizə aid idiomlar-dənizə baş vurmaq, ovçuluq-dovşana qaç, tazıya tut demək; ev-evi alt-üst etmək, işlərini qaydaya salmaq, müxtəlif sənətkarlıq və alətlər-dəyirman daşına baxmaq (çox anlayışlı adam olmaq) [1].

Bir çox idiomlar ingilis milli xarakterinin məqsədyönlülük və əzmkarlıq kimi xüsusiyyətlərini ifadə edir, onların əsas məzmunu insan münasibətləridir.

A.İ.Smirnitski ingilis frazeoloji vahidləri canlı ifadə və emosional etiketə malik olan və stilistik cəhətdən neytral olan sabit ifadələrə bölür. A.İ.Smirnitski idiomları frazeoloji vahidlərdən fərqləndirir.

Professor Smirnitski frazeoloji vahidləri funksional prinsiplərə görə təsnif edir və iki qrupa bölür: frazeoloji vahidlər və idiomlar. **Məsələn:** ayağa qalx, yuxarıya get, içməyə apar. (frazeoloji vahidlər) öküzü buynuzlarında tutmaq, kolun üstündə döymək və s. (idiomlar).

Professor Amosova frazeoloji vahidləri kontekst tipinə görə təsnif edir. Frazeoloji vahidlər sabit kontekstdə olur və iki qrupa bölünür: frazemalar və deyimlər.

1. Frazemlər iki komponentdən ibarətdir ki, biri frazeoloji cəhətdən, digəri isə təyinedici kontekst rolunu oynayır: yaşıl göz (qısqanc baxış), yaşıl əl (təcrübəsiz işçi), yaşıl illər (gənc illər) və s.

2. Deyimlər idiomatik olaraq səciyyələnir: onların mənası bütün qrup tərəfindən yaradılır və onun tərkib hissələrinin mənalınının sadəcə birləşməsindən ibarət deyil.

Professor Kooninin təsnifatı frazeoloji vahidin birləşmədəki funksiyasına daxildir. O, frazeoloji vahidləri aşağıdakı qruplara bölür: nomunativ, nomunativ-kommunikativ, interjectional, kommunikativ.

1. Nomunativ frazeoloji vahidlər predmeti hadisələri, hərəkətləri, halları ifadə edir. Onlar cümlədə mübtədə, sifət, zərf, sözünü kimi işlənə bilər.

2. Nomunativ-kommunikativ vahidləri idarə edən feil var: qəbirdə kimsəni çevirmək, vulkanda rəqs etmək.

3. Interjectional-aralıq frazeoloji vahidlər danışan duyğularını, əşyalara münasibətini ifadə edir: a pretty caatle, of fish - Allah lənət eləsin! Cəhənnəm kimi!

4. Kommunikativ-ünsiyyətli frazeoloji vahidlər atalar sözləri və deyimlərlə təmsil olunur: səhər bir saat axşam ikiyə dəyər; Heç vaxt "heç vaxt" demə).

Frazeoloji vahidlər bir neçə meyara görə təsnif edilir.

Akademik Vinaqradov frazeoloji vahidləri semantik prinsipi, daha doğrusu mənanın motivasiya dərəcəsinə, yəni bütün vahidin mənası ilə onun tərkib hissələrinin mənası arasındakı əlaqəyə görə təsnif edir: 1) frazeoloji birləşmələr, 2) frazeoloji vahidlər, 3) frazeoloji componentlər.

D.Yunusov Frazeoloji feilləri və feildən törəmiş sabit söz birləşmələrini ayrı-ayrılıqda sistemləşdirmişdir.

For example: I'll **do at** the living room (yığıdırmaq).

Do ap your coat; it s cold (düymələmək).

Janie **did** herself **up** for the party (bəzənmək).

I could **do with** sand wich. I'm hungry. (istəmək).

She did away with herself (özünü öldürmək).

To look, to take, to give, to make, to get, to turn, to rush, to run, to set, to do feilləri sözlərə qoşularaq yeni frazeoloji feillər əmələ gətirir.

Yuxarıda buna aid bəzi nümunələr göstərildi.

Feildən törəmiş sabit söz birləşmələri (verbal idioms) aşağıdakı bəzi nümunələri göstərmək olar:

As a result of the recent unprovoked attack, the two countries **broke off** their diplomatic relations (qurtarmaq).

The senator **brought up** the question of the treaty negotiations (qaldırmaq).

The teacher **called on** James to write the equation on the blackboard (çağırmaq).

Let's **call on** our teacher (baş çəkmək).

Frazeologiya leksikologiyanın frazeoloji vahidləri frazeologizmləri və ya idiomları öyrənən bölməsidir. Frazeoloji vahidlər semantik və struktur cəhətdən sərbəst söz bildirir və onların mənası idiomatiktir. 1) Vahid anlayışı bildirir və onların mənası idiomatiktir. 2) Struktur dəyişkənliyi ilə xarakterizə olunurlar. 3) Bir sözdən fərqli olaraq, frazeoloji vahid ayrı-ayrılıqda struktur elementlərə bölünə bilər. (bir anda o fikirləşdi ki, indi aralarındakı buz qırıldıqdan sonra onun üslubunun nə qədər təbii və təsirsiz olduğunu düşünürdü. (Th. Dreiser, An American Tragedy)... Mən... bu adamı bir növ qıcolma birlikdə tapdım və köməyə getdim. Bu, aramızda olan buzları qırdı və heç birimiz başqasının adını öyrənmədən çox danışdıq (H.Pollitt, Serving).

Azərbaycan dilində isə iki cür söz birləşməsi mövcuddur: sərbəst söz birləşməsi, sabit söz birləşməsi.

Sabit söz birləşməsinə frazeoloji birləşmələr də deyilir. Frazeoloji birləşmələr tərkibcə dəyişməz, bütövlükdə məcazi bir mənanı bildirən sabit söz birləşmələridir.

Məsələn: dabanına tüpürmək (qaçmaq), dilini saxlamaq (susmaq), yanıb tökülmək (heyiflənmək), əldən düşmək (yorulmaq) və s. frazeoloji birləşmələrdir. Onlar dildə hazır şəkildə olur, bəzilərini bir sözlə əvəz etmək mümkündür. **Məsələn:** ağzına su alıb oturmaq-susmaq, başa salmaq-anlatmaq və s.

Frazeoloji birləşmələr iki və daha artıq sözdən ibarət ola bilər. **Məsələn:** qanı qaralmaq (iki sözdən ibarət) ürəyi ağzına gəlmək (üç sözdən ibarət) və s.

Frazeoloji birləşmələr tərkib hissələrinə bölünmədən bütöv bir cümlənin üzvü olur. **Məsələn:** müəllim dərsi uşaqlara başa saldı. Bu cümlədəki “başla saldı” birləşməsi (mübtədə) nəhayət dilləndilər. Frazeoloji birləşmələr dəniz havası, məktəbin həyatı, yük maşını və s. kimi sərbəst söz birləşməsindən fərqlənir, belə ki, bunların tərkibinə daxil olan sözlər öz həqiqi mənalarında işləndiyi halda, frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki ayrı-ayrı sözlər öz həqiqi mənalarını itirir, birlikdə müəyyən bir məcazi mənanı ifadə edir. Sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq sabit söz birləşmələrinin asılı və əsas tərəfi olmur. Onlar lüğətlərə daxil olur. Dilimizdə lüğətlərin növləri sırasında frazeoloji lüğətlər də xüsusi yer tutur.

Frazeoloji birləşmələr də omonimlik, sinonimlik və antonimlik xüsusiyyətinə malikdir.

Frazeoloji omonimlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik: üz vermək, can vermək, iş düşmək, ürəyi yanmaq, söz vermək, cana gəlmək və s.

Frazeoloji sinonimlərə eyni və yaxın mənalı birləşmələrdir. **Məsələn:** qulaq asmaq-qulaq vermək, özündən çıxmaq-hirsi başına vurmaq, ürəyi ağzına gəlmək-tükləri ürpəmək, qılığına girmək-qəlbinə yol tapmaq, burnuna sallamaq-qaş qabağı yer süpürmək, dərd çəkmək-qəm dəryasına qorq olmaq, acığı gəlmək-zəhləsi getmək və s.

Frazeoloji antonimlər isə bir-birinə əks olan birləşmələrdir. **Məsələn:** xoşu gəlmək-zəhləsi getmək, yada düşmək-yaddan çıxarmaq, dil-dil ötmək-ağzına su almaq, əlini ağdan qaraya vurmamaq-dəridən-qabıqdan çıxmaq və s.

Dilçilik intizamı kimi frazeologiyanın vəzifələri müəyyən bir dilin frazeoloji fondunun hərtərəfli öyrənilməsinə əhatə edir.

Bu elmin tədqiqinin mühüm cəhətləri bunlardır: frazeoloji vahidlərin sabitliyi, frazeologiya sistemi və frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu, onların mənbəyi və əsas funksiyaları.

Frazeologiya tarixinin predmeti frazeoloji vahidlərin ilkin forma və mənalarının tədqiqi, bütün mövcud abidələrdən, onların mənbələrinin müəyyən edilməsi, dilin müxtəlif dövrlərində onların işlənmə sahələrinin müəyyən edilməsi, o cümlədən frazeoloji vahidlərin istifadəsinin həcmünün müəyyənləşdirilməsidir. Frazeologiyanın dilçilik elmi kimi inkişafı son zamanlar tədqiqatçılara çox mürəkkəb bir problem-frazeoloji vahidin sözlə münasibəti ilə bağlı problem yaratmışdır. Müasir dilçilikdə bu sualın özü ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Müasir dilçilikdə bəziləri bu birləşmələri sözlərə ekvivalent hesab edir, digərləri isə onların sözlə əlaqəsini göstərir, ekvivalentlik nəzəriyyəsini frazeoloji birləşmənin sözlə əlaqəsi nəzəriyyəsi ilə əvəz edir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, atalar sözləri və məsəlləri, yəni cümlə quruluşlu frazeologizmləri yalnız cümlələrdən istifadə etməklə müəyyən etmək olar,

məsələ: quşlar bir yerə toplaşır-eyni maraqları, ideyaları və s. olan insanla hər birinə cəlb olunur.

Резюме

В данной статье рассматриваются фразеологические единицы современного азербайджанского и английского языков, история их возникновения и пути развития, а также различные типы фразеологических единиц.

Представленное вашему вниманию научное исследование является актуальным с типологической и практической точек зрения, так как оно написано для аудитории, изучающей особенности современного английского и азербайджанского языков.

Aliyeva Rana Jamal qızı

A LINGUISTIC ANALYSIS OF IDIOMS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH SUMMARY

This article discusses the phraseological units of modern Azerbaijani and English, its history and development paths, as well as different types of phraseological units. Suggested to your attention this scientific investigation is actual from the typological and practical point of view as it is written for audience, which learns the peculiarities of modern English and Azerbaijani.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. **Вагіров Q.K.** Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı, Bakı 1996.
2. **Аничков И.Е.** Труды по языкознанию, С. Петербург. Наука, 1997.
3. **Fleron S.** "A course of theoretical English Grammer", London, 2021.
4. **Алажена А.И.** Фразеологическая единица и слово. Минск, 1991.
5. **Quliyev H.K.** Müxtəlif sistemli dillərdə feillərin semantik təsnifatı. Bakı, 1966.
6. **Features of phraseological units of modern English.** A. Smirnitski, Moscow.
7. **Varabash T.A.** "A comparative study in Grammer", USA, 1997, 276.
8. **Амосова Н.Н.** Основа английской фразеологии, 1989.

Rəyçi: dos. Kərimova Gülşən